УДК 94:341.485(=411.16)(477.43/44)«1941/1944»
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.18

Уракін Максим Геннадійович,
кандидат економічних наук,
аспірант кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0008-8911-611X
maksim.urakin@gmail.com

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ У ПОЛІЦІЙНІЙ СФЕРІ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ В 1941–1944 РР.

У статті розглянуто особливості колабораціонізму в поліційній сфері на території Житомирсько-Вінницького регіону в 1941–1944 рр. Новизна дослідження полягає в аналізі проявів співпраці населення з окупаційним режимом у сфері діяльності нацистської карально-репресивної системи. Метою статті є аналіз причин, проявів і форм участі місцевого населення окупованих нацистами територій Житомирщини та Вінниччини, які ввійшли до генерального округу «Житомир». Окремо відстежується використання поліцаями свого становища та влади для власного збагачення. Особливу увагу приділено дослідженню участі колаборантів у нацистських каральних акціях та Голокосту на території регіону. *Висновки.* Участь місцевого населення Житомирсько-Вінницького регіону в діяльності створеної нацистськими окупантами системи допоміжної поліції необхідно розглядати як колабораціонізм. На відміну від співпраці з окупантом в економічній, культурно-освітній та інших сферах робота в поліції вимагала від осіб жорсткого дотримання німецького окупаційного законодавства, участі в каральних і ліквідаційних акціях. Поліцаї ставали опорою «нового порядку». Їх жорстокість по відношенню до місцевого населення досить часто була вищою, ніж у нацистів. Крім того, поліцаї під час служби збагачувались за рахунок майна та цінностей постраждалих та місцевого люду. Вони забирали майно вбитих євреїв і ромів, місцевих комуністів і комсомольців, учасників підпільного руху, вселялись до їхніх квартир, також збагачувались через хабарі та «презенти» місцевих. У сільській місцевості від волі очільника поліції залежало життя та добробут селян. Він міг звинуватити селянина або члена його сім'ї у співпраці з партизанами та підпіллям, відправити до Німеччини на примусові роботи, відібрати майно, а то і просто побити чи забити до смерті.

Ключові слова: Житомирсько-Вінницький регіон, шуцманшайт, колабораціонізм, поліція, в'язниця, військовополонені.

Urakin Maksym,
Candidate of Economic Sciences,
Postgraduate Student at the Department of World History and Archeology
Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
orcid.org/0009-0008-8911-611X
maksim.urakin@gmail.com

COLLABORATIONISM IN THE POLICE SPHERE IN THE ZHYTOMYR-VINNYTSIA REGION IN 1941–1944

The article examines the peculiarities of collaborationism in the police sphere in the Zhytomyr-Vinnytsia region in 1941–1944. The novelty of the study lies in the analysis of the manifestations of the population's cooperation with the occupation regime in the field of the Nazi punitive and repressive system. Therefore, the purpose of the article is to analyze the causes, manifestations, and forms of participation of the local population of the Nazi-occupied territories of Zhytomyr and Vinnytsia regions, which were part of the Zhytomyr General District. The author also traces the use of police officers' position and power for their own enrichment. Particular attention is paid to the study of collaborators' participation in Nazi punitive actions and the Holocaust in the region. The participation of the local population of the Zhytomyr-Vinnytsia region in the activities of the auxiliary police system created by the Nazi occupiers should be considered as collaborationism. In contrast to cooperation with the occupier in the economic, cultural, educational, and other spheres, work in the police required strict adherence to German

occupation law, participation in punitive and liquidation actions. Police officers became the pillars of the "new order." Their cruelty towards the local population was often higher than that of the Nazis. In addition, during their service, the police enriched themselves at the expense of the property and valuables of the victims and local people. They took the property of murdered Jews and Roma, local communists and Komsomol members, and members of the underground movement, and moved into their apartments. They enriched themselves through bribes and "gifts" from the locals. In rural areas, the lives and well-being of villagers depended on the will of the police chief. He could accuse a peasant or a member of his family of collaborating with partisans and the underground, send them to Germany for forced labor, take away their property, or even simply beat them to death.

Key words: Zhytomyr-Vynnytsia region, Schutzmannshaft, collaborationism, police, prison, prisoners of war.

Постановка проблеми та її актуальність. Україна сьогодні перебуває в стані геноцидної війни з путінською росією. Як і 80 років тому, перед українцями стоїть питання виживання як нації, як народу. Сучасний російський «фюрер» – Владімір Путін, як і його попередник Адольф Гітлер, проводячи геноцидну війну, прагне на окупованих територіях створити власний «новий порядок». Створюється нова адміністративно-управлінська система, поліція та система карально-репресивних органів. Окупант намагається знищити українську ідентичність та насадити українцям нові російські духовно-культурні цінності, «русский мир», тобто реалізувати геноцид українського народу.

Для втілення в життя людиноненависницьких планів російському диктатору потрібно знайти на окупованих територіях достатню кількість охочих піти на співпрацю, тобто колаборантів – людей, які зрадили би власний народ і власну державу, ставши манкуртами та яничарами.

Щось подібне до сучасної геноцидної політики російської влади на українських окупованих територіях в роки німецько-радянської війни реалізовували й нацистські окупанти. Вони прагнули створити в регіоні «новий життєвий простір» для його колонізації німецькими переселенцями. Особливо активно дана політика реалізовувалась на Житомирщині та Вінниччині, де нацисти намагались створити свої перші колоніальні поселення, тобто було розпочато втілення в життя програму колонізації українських земель німцями-колоністами. З огляду на це існує нагальна потреба в неупередженому аналізі й оцінюванні конкретних питань, що стосуються нацистської окупаційної політики із залучення до співпраці місцевого населення Житомирсько-Вінницького регіону, для забезпечення військово-політичних, соціально-економічних та колоніальних потреб Рейху. Саме завдяки цьому вибрана тема належить до актуальних напрямів історичної науки.

Серед багатьох питань виживання місцевого населення в умовах окупаційного режиму одним із найскладніших є питання колабораціонізму. Співпраця населення з окупаційними адміністраціями, участь у роботі поліційних та каральних органів – причини цього явища в роки німецько-радянської війни є актуальними і для українського сьогодення.

Тому **метою** статті є аналіз причин, проявів і форм участі місцевого населення окупованих нацистами територій Житомирщини та Вінниччини, які ввійшли до генерального округу «Житомир». Окремо відстежується використання поліцаями свого становища та влади для власного збагачення. Особливу увагу приділено дослідженню участі колаборантів у нацистських каральних акціях та Голокосту на території регіону.

Аналіз досліджень та публікацій. Історія колабораціонізму (співпраці) населення окупованих нацистами територій України дотепер залишалась заідеологізованою, а в радянську добу піддавалась жорсткій державній цензурі. Для праць радянського періоду характерним є заниження даних, що стосувалися кількості радянських людей, які погодились на співпрацю з нацистами та наголошення на тому, що причинами колабораціонізму є зрада Батьківщини за продовольчий пайок та особисті преференції. Наголошувалось, що до співпраці з нацистами долучались українські буржуазні націоналісти, колишні злочинці та представники «колишніх» соціальних верхів (Василевич, 1973; Даниленко, 1972).

На сучасному етапі розвитку історіографічної традиції дослідження історія колабораціонізму в роки нацистської окупації як загалом по Україні, так і в Житомирсько-Вінницькому регіоні, їй притаманна політизованість,

дискусійность у підходах до розуміння термінології та багатоаспектність (Боляновський, 2013; Стельникович, 2015; Рудницька, 2012; Дерейко, 2012). Зокрема, А. Іваненко, досліджуючи питання співпраці з нацистами в галузі юстиції, наголошує на тому, що значна частина колишніх суддів царських часів погодились на співпрацю з німецьким окупаційним режимом. (Іваненко, 2019, с. 104) На її думку, в кожного шлях до співпраці з ворогом був складним і неоднозначним. Вибір людей пришвидшували горе та втрати, які вони зазнавали від радянського режиму (Іваненко, 2020, с. 372).

Однак, незважаючи на значну кількість сучасних публікацій з історії колобараціонізму в роки німецько-радянської війни, питання участі жителів Житомирсько-Вінницького регіону в діяльності німецької карально-репресивної системи досліджувалась лише фрагментарно. Серед опублікованих наукових праць лише в деяких окремі сюжети присвячені історії колабораціонізму в генеральній окрузі «Житомир». Зокрема, це стосується участі місцевої поліції в реалізації програми Голокосту, боротьбі з радянськими партизанами та українським підпіллям (Ковальчук І.В., 2018; Усач А., 2018).

Виклад основного матеріалу. Згідно з планом А. Гітлера на окупованих східних територіях мала постати система цивільного місцевого управління, складовою частиною якої була місцева допоміжна поліція. Спочатку, до формування власне німецької управлінської вертикалі, в Житомирсько-Вінницькому регіоні функціонувала місцева українська поліція. Її формування здійснювалось на основі розпоряджень тилового керівництва Вермахту від 2 та 11 липня 1941 р., а також наказу рейхсфюрера СС Г. Гімлера від 27 липня 1941 р., де наголошувалось на тому, що українська допоміжна поліція реорганізовується в загони шуцманшафту (Боляновський, 2003, с. 88).

Г. Гіммлер 6 листопада 1941 р. видав наказ про створення і структуру місцевої допоміжної поліції, що отримала назву «шуцманшафт», або «шума». До її складу ввійшли: місцева поліція, що отримала назву «шуцманшафт індивідуальної служби (міста-району)» (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt-Land)); шуцбатальйони, або інакше «закриті частини шума» (Schutzmannschaft-Bataillonen, або geschlossenen Einheiten der Schutzmannschaft); пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft); допоміжні та запасні формування (Hilfschutzmannschaft) (Зек, 2013, с. 106).

30 липня 1941 р. Житомирське облуправління видало постанову «Про створення поліції на терені Житомирської області», яка офіційно дозволила формування місцевої допоміжної української поліції (Українське слово (Житомир), 3 серпня 1941). Списки охочих формували місцеві старости та мери міст. Досить часто до них потрапляли родичі управлінців або молодь, яка не була мобілізованою до лав Червоної армії. На початку керівництво поліцією здійснювали місцеві активісти та колишні радянські офіцери. Житомирську обласну поліцію формував один із керівників обласного проводу ОУН (Б) Шевчук. Він у липні-серпні 1941 року був її очільником, до моменту арешту німцями. За інформацією М. Климишина, обласну поліцію очолював інший учасник визвольного руху, мельниківець П. Захвалинський (Жилюк, 2008, с. 33).

Саме за сприяння представників ОУН до обласної поліції потрапила частина місцевих українських патріотів. Зокрема, в липні 1941 р., під час організованого набору в липні 1941 р. до обласної поліції записався П.Т. Давніч, який був членом місцевого осередку ОУН (Архів СБУ в Житомирській області. Ф. 5. Спр. 9711-оф. Арк. 3).

Перший український курінь шуцбатальйону було сформовано в Житомирі впродовж вересня-жовтня 1941 р. У лютому 1942 р. батальйон доповнили колишніми військовополоненими та вивели з його складу частину націоналістів. Усі вояки батальйону отримали уніформу, харчові пайки та зарплату (Дерейко, 2012, с. 74).

На початковому етапі існування допоміжної поліції її намагалися контролювати українські націоналісти, реалізуючи політику ОУН з відновлення Української держави. Похідні групи ОУН формували органи місцевої влади, а також підрозділи місцевої поліції (української міліції). У Бердичеві 16 липня 1941 р. оунівська похідна група на чолі з А. Сологубом та Г. Луцьким проголосила відновлення Української держави і розпочала формування місцевої поліції (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 931. Арк. 144 зв.).

Члени українського національно-визвольного руху, проводячи агітацію серед місцевого населення, пов'язували створення поліції з відновленням української державності. Житомирське обласне управління 20 липня 1941 р. звернулось до українського селянства із закликом долучитись до формування української народної міліції (Стельникович, 2015, с. 80).

Представники ОУН(М) стали її першими очільниками. Зокрема, міську поліцію Житомира очолив А.С. Календа, його заступником став активний учасник національно-революційних змагань 1917–1921 рр., емігрант Нагнибіда. Обласну українську міліцію очолив Павло Перегуда, згодом український офіцер-емігрант, оунівець Петро Захвалинський (Ковальчук, 2018, с. 230). Пізніше загони поліції потрапили під контроль німецької окупаційної адміністрації. Нацисти проводили періодичні чистки та перевірки на лояльність місцевих поліцаїв.

Отже, представники українського національно-визвольного руху на початках німецької окупації активно долучились до формування місцевої української допоміжної поліції, розглядаючи її як легальну можливість з організації українських збройних частин. А вже згодом, коли окупанти розпочали арешти й чистки в лавах місцевої поліції, частина активістів залишила посади, виїхавши до Західних областей.

Спочатку в місцеву поліцію та інші німецькі військові формування місцеві вступали добровільно, на певний період (Звягельське слово (Звягель), 26 березня 1942.; Нове життя (Козятин), 11 березня 1942). Що ними керувало? Це питання складно пояснити. Для колишніх репресованих, розкуркулених та інших осіб, що постраждали від компартійного режиму, – це була можливість помститися за страждання та повернути свій втрачений соціальний статус. Крім того, служба в поліції дозволяла їм надіятись на повернення втраченого майна та землі. Причиною, яка спонукала Й.І. Бетлинського стати співробітником Козятинського відділу поліції, було розкуркулення та висилка його сім'ї в 1929 році (Галузевий державний архів СБУ. Ф. 2. Оп. 93. Спр. 23. Арк. 29). Подібні мотиви керували й іншим поліцейським із м. Вінниці – М.О. Мартинюком. Під час допиту він заявляв: «*Тепер я відімщу Радянській владі за свого батька. Я пам'ятаю, коли мого батька розкуркулили*». (Гула, 2008, с. 161).

Дослідники наводять у своїх роботах і випадки, коли вибір певними особами співпраці з окупантом розглядався як порятунок від помсти своїх сусідів. Зокрема, А. Усач наводить приклад Петра Капацина з містечка Ярішів на Вінниччині. У 1930-х рр. він брав участь у розкуркуленні місцевих селян. Після приходу німців Петро отримав погрози помсти від постраждалих. Від погроз своїх односельців П. Капацин убезпечився досить просто – пішов на поліцейську службу (Усач, 2018, с. 45).

Частина населення йшла на співпрацю з власних корисливих мотивів. Метою роботи на німців була влада над оточенням, доступ до продуктових пайків, одягу. Заробітна плата за службу складала 1 райхсмарку за день служби, мінімально за місяць виходило 25 марок. Можна було також долучитися до розподілу вилученого в арештованих майна та особистих речей (Дерейко, 2012, с. 40).

Як наголошує Т. Вронська, значну частину охочих співпрацювати з окупантом становили місцеві злочинці, звичайні покидьки та приховані садисти. Ними керувало прагнення до наживи, підвищення свого соціального статусу, можливість реалізувати свої садистські схильності (Вронська, 2013, с. 99). Серед такої групи колаборантів потрібно виділити колишніх кримінальних злочинців та бандитів. Поліцейський м. Козятин Н.Ф. Гадзиковський, раніше двічі засуджений за хуліганство, під час допитів після свого арешту співробітниками НКВС наголошував, що до співпраці він пішов, бо служба в поліції дозволяла задовольнити всі його потреби (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 93. Спр. 23. Арк. 29).

Отже, важливим фактором мотивації для вступу до допоміжної поліції місцевих чоловіків було покращення власного та родинного соціально-матеріального становища. Робота в поліції добре оплачувалась. Вона була майже вдвічі вищою за оплату інших працівників місцевої цивільної адміністрації. Місцеві поліцаї, які залучались нацистами для виконання каральних акцій та розстрілів, нерідко вдавались до грабунку чи реквізиції майна, залишеного після акцій. Непоодинокими були випадки використання свого службового становища з метою отримання нових квартир чи помешкань жертв нацистів (Стельникович, 2015, с. 117).

Крім того, поліцай мав можливість додаткового заробітку в разі організації акцій по

боротьбі зі спекуляцією та чорним ринком. Досить часто поліцаї встановлювали шефство над продавцями на місцевих базарчиках та стихійних ринках. Частину продуктів можна було отримати від селян, які везли їх на продаж у міста, або містян, які поверталися із сіл. Служба в поліції давала можливість уникнути примусової мобілізації на роботи в Німеччину (Складні сторінки спільної історії, 2018, с. 147).

Робота в поліції розглядалась і як можливість підвищити свій соціальний статус. Свого роду це була особлива форма влади та можливість застосовувати насильство проти оточення. Хтось із працівників поліції використовував свій статус для власної втіхи та збагачення, хтось – для порятунку своїх рідних та знайомих. У м. Бар Павло Гетьман врятував від розстрілу кохану дівчину, єврейку Хуму Кремінь. Він, будучи шуцманом, служив в українській допоміжній поліції та охороняв банк. Користуючись можливістю проходу до гетто, він уночі вивів її з території барського гетто. Хума переховувалась у будинку Гетьманів до самого звільнення району від німецьких окупантів у березні 1944 р. У час окупації в неї народився первісток-синочок, якого назвали на честь батька – Павло. Пологи в льосі приймав Павло Гетьман разом зі своєю мачухою (Винокурова, 2010, с. 53).

Працівники поліції в Житомирсько-Вінницькому регіоні досить часто відчували свою безконтрольність із боку своїх німецьких керівників. Особливо це стосується поліційних постів, які працювали в віддалених селах, в стороні від центральних доріг. Тут їх статус вершителя людських доль зростав у декілька разів. Вони могли безкарно використовувати свої повноваження для власного збагачення, зведення рахунків та встановлення повного контролю за місцевими. Крім того, поліцаї не виконували накази керівництва, займалися пиятикою, розпустою, в час перебування на службі вони вирішували свої особисті справи. Показовим прикладом такої служби є позапланова перевірка одного з поліційних постів на Житомирщині Г. Гімлером у вересні 1942 р., де він не побачив керівника посту та його працівників (Лауер Венди, 2007, с. 51).

Окрему частину працівників допоміжної поліції становили військовополонені, відпускники осені 1941 р. та дезертири. Зокрема, поліцаями в с. Велика Волиця Любарського району працювали колишні дезертири М. Онофрейчук, В. Жалагацький (ГДА СБУ(м. Київ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 135 Арк. 2).

У 109-му батальйоні поліції військ СС служили троє дезертирів (в архівній справі їх позначали як С., К. та Я.) з лав Червоної армії. Їх заарештували працівники відділу «Смерш» 18-ї армії в м. Бердичів у січні 1944 р. Під час проведення слідства було встановлено, що ці особи брали активну участь у боротьбі з партизанами, долучались до розстрілів місцевого єврейства, катувань військовополонених та етапуванні остарбайтерів. За якісну службу в ім'я Рейху один із них був нагороджений медаллю (Шайкан, 2003, с. 267).

Масове дезертирство та здача в полон військам Вермахту радянських солдат і офіцерів на початку війни є показовим прикладом психологічного стану радянської людини, яка не бажала проливати кров для захисту радянської держави від ворога. О. Гончаренко, досліджуючи питання мотивів служби в поліції, наголошував на тому, що з матеріалів справ, заведених радянськими спецслужбами на колишніх поліцейських, видно зневіру та небажання воювати. *«Здався в полон біля Києва у вересні 1941 р. Не вірив у перемогу»* (Гончаренко, 2018, с. 83).

Значна частина військовополонених не розглядала німців як своїх ворогів. Це стосується передусім вихідців із західних радянських республік, які мали власний попередній досвід спілкування з німцями в роки Першої світової війни. Їх історична пам'ять про ту добу не асоціювала німців із вбивцями, колонізаторами та людиноненависниками.

Ще частина військовополонених не ототожнювала захист Батьківщини із захистом більшовицької держави. Для них власний трагічний досвід 1920–30-х рр. та психологічні травми, отримані за життя, дозволяли зробити крок до співпраці з окупантом. Вони не розглядали свої дії як зраду Батьківщині. Для них військово-політична співпраця з окупантами стала відповіддю попередній владі на її антилюдську політику. Згодом один з аналітиків Вермахту так описав обставини перших місяців німецько-радянської війни: *«…Чисельні полонені й перебіжчики повідомляли про небажання і байдужість мас, які не знали, за що вони воюють. Допити також виразно виявили, що <…>*

всюди збереглися особи, які смертельно ненавидять сталінську систему <…> Велика частина оточених у 1941 р. червоноармійців незабаром добровільно вийшли з лісів і здалися. Наказ Сталіна про організацію партизанського руху в окупованих областях спочатку не знайшов відгуку, ніхто не знав, за що треба воювати <…> Цією внутрішньою кризою Радянського Союзу і пояснюється те радісне очікування, з яким велика частина населення зустрічала наступаючі німецькі війська…» (Боляновський, 2013, с. 232).

Крім того, частину військовополонених, переважно місцевих, нацисти восени 1941 р. випустили з таборів за умови їх реєстрації за місцем проживання та долучення до розбудови німецької економіки. 16 жовтня 1941 р. німці розпочали процес звільнення з таборів Волинського регіону та м. Луцька українських полонених, переважно вихідців із Кам'янець-Подільської, Житомирської та Вінницької областей. Упродовж акції, яка проходила з 16 по 18 жовтня, свободу отримали 730 полонених червоноармійців (Український голос (Луцьк), 1941, 23 жовтня, № 6).

14 серпня 1941 р. у газеті «Українське слово» комендант м. Житомир фон Рок повідомляв про обов'язкову реєстрацію воїнів Червоної армії, які потрапили до оточення, а інакше вони будуть суворо покарані (Шайкан, 2005, с. 108).

Зі звільнених військовополонених у лютому 1942 р. в Житомирі німці сформували 4 роти (500 осіб) 108-го шуцбатальйону (Ковальчук, 2018, с. 236). Загалом, у межах генерального округу «Житомир» німці сформували три українські шуцманшафт-батальйони: 108-й (розміщувався в Житомирі, станом на грудень 1942 р. нараховував 688 осіб), 109-й (дислокувався у Вінниці й Бердичеві, у другій половині 1943 р. був переведений до Житомира, наприкінці 1942 р. включав 631 особу), 110-й (перебував у Житомирі, в грудні 1942 р. до його складу входило 500 осіб). Їх нацисти використовували для боротьби з партизанами, комуністичним підпіллям, знищення євреїв та проведення каральних акцій проти місцевого населення. Зокрема, 109-й український шуцбатальйон брав участь у каральних акціях на території білоруського Полісся. За власні «подвиги» 28 осіб батальйону 17 травня 1943 р. були відзначені німецькими нагородами (Стельникович, 2015, с. 115).

Доля вояків шуцманшафту склалась по-різному, більшість у 1943 р. поповнили лави УПА, частина продовжила службу і загинула або потрапила в полон до військ Червоної армії. Загалом, служба в загонах шуцманшафту стала для багатьох полонених не порятунком, а відстроченням власної відповідальності перед радянським режимом. Участь у каральних акціях, до яких залучались службовці шуцманшафту, закривала для них будь-яку можливість залишитись непокараними у випадку потрапляння в полон до радянських військ. Полон означав пришвидшений, спрощений розгляд справи та вироки – від 10 років таборів до смертної кари (Стельникович, 2015, с. 101).

У 1942 р., коли розпочались облави і примусова відправка на роботу до Німеччини жінок і чоловіків призовного віку, частина чоловіків вибрала службу в поліції, намагаючись уникнути примусової депортації. Частина відправлених остарбайтерів, пізнавши всі «приваби» роботи в Німеччині, погодилась на службу в німецькій армії.

Отже, для військовополонених служба в поліції стала можливістю вирватися з табору, можливістю вижити. Про складність виживання в таборі свідчать звіти німецької адміністрації. У таборах для військовополонених у м. Вінниці та м. Житомирі у другій половині 1941 р. набула масового поширення епідемія висипного тифу. Крім того, в таборах лютував жорстокий голод, проводились періодичні страти полонених та застосовувалась виснажлива праця (ЦДАВО України. Ф. 4620. (Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945, 1915–1937, 1941–1979 рр. Оп. 5. Спр. 20. Арк. 6).

Згодом частина з них приєднається до партизанів чи загонів УПА. Особливо це стосується особового складу підрозділів поліції, яких залучали до боротьби з партизанами, змінювали умови служби, залучали до проведення каральних акцій щодо місцевого населення. У грудні 1942 р. на сторону партизанів перейшли 14 поліцаїв з містечка Лугини (ЦДАГО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1272. Арк. 16).

Аналіз кримінальних справ, які зберігаються в ГДА СБУ та архівах обласних управлінь, засвідчує, що на роботу в допоміжну поліцію приходили місцеві чоловіки за рішенням односельців. Вибори відбувалися на зібраннях

мешканців села, які прагнули отримати «свого старосту та свого поліцая». Така практика була характерна для сільських районів Вінниччини та Житомирщини, де тривалий час місцеві жителі не бачили представників окупаційної влади. Мешканці села Терехова Бердичівського району в серпні 1941 р. на зборах громади обрали керівництво і склад поліції та сільського старосту. Поліцію очолив місцевий Кирило Коваль (Архів управління СБУ Житомирської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4121. Арк. 133). У селі Карпівці Чуднівського району керівником місцевого загону поліції селяни обрали Павла Лук'янчука. До роботи в поліції зголосились 7 місцевих чоловіків (Ковальчук, 2018, с. 232).

Частина чоловіків, зазвичай із місцевих, які мали кримінальне минуле, працювали в радянській карально-репресивній системі, або радянських військовополонених як із суто прагматичних, так й ідеологічних міркувань, зголошувалась на роботу в німецьких тюрмах. Вони складали присягу на вірність новій владі та підписували документи про нерозголошення інформації, отриманої під час несення служби: *«Я, нижчепідписаний громадянин N, службовець […] тюрми, даю цю підписку про те, що всі відомі мені службові таємниці будуть суворо охоронятися і нікому зі сторонніх осіб не розголошуватися»* (Вронська, 2013, с. 99).

Робота у в'язниці приносила чималий дохід і потрапити на посаду наглядача було досить складно. Охочі звертались за допомогою до рідних і знайомих, давали «хабар». У тюрмах процвітало «кумівство» та родинні зв'язки. Працівники, які погодились на виконання роботи наглядачами, мали дотримуватися розпоряджень адміністрації в'язниці, конвоювати арештантів, стежити за арештованими і створювати атмосферу повної ізоляції в'язня від зовнішнього світу і будь-яких контактів у середині тюрми. Йдучи на службу до тюрми, майбутні працівники розуміли, що їх будуть залучати до виконання «брудної роботи» – допитів в'язнів, катувань, супроводу до місця страти, а також виконання вироків. Вироки досить часто виконувались на території тюрми, а наглядачі ставали їх виконавцями. Вони виконували й роботу з «ліквідації» тіл розстріляних і закатованих в'язнів.

Окремим напрямом роботи наглядачів була участь в агентурній роботі з в'язнями. «*Начальники та наглядачі нацистських в'язниць*, – зазначає Т. Вронська, – *активно сприяли співробітникам СД у насаджуванні внутрішньокамерної агентури, яка мала завдання провокувати заарештованих, дізнаватися про підпільників, партизанів та інших «шкідливих елементів, саботажників і ворогів Райху»* (Вронська, 2013, с. 99).

Інформація про цю категорію колаборантів ретельно приховувалась нацистами під час відступу, тому встановити їх подальшу долю та притягти до відповідальності за вчинені злочини радянським спецслужбам було досить тяжко.

Архівні документи засвідчують, що учасники катувань і розстрілів проявляли неабияку «винахідливість» під час виконання нацистських наказів. Вони отримували насолоду, як і працівники катівень НКВС, від знущань і всевладдя під час вирішення долі їхніх жертв.

Наталя Рудницька наводить матеріали судового процесу над поліцаями містечка Бараші. Поліцаї вигадали для 40 євреїв перед їх стратою страшні моральні та фізичні катування. Їх примушували *«ходити навколішки до вбиральні, потім до криниці, де їх обливали холодною водою по 5–6 відер, запрягали замість коней і возом розвозили харчі по їдальнях. За кучера садовили старого єврея, який повинен був бити запряжених. Після забою великої рогатої худоби на м'ясо євреїв примушували відносити відходи до річки, навішавши коров'ячі кишки на шиї й кінцівки взявши до рота. На зворотному шляху на віз сідали поліцейські й били нещасних палками. Пізніше мучеників розстріляли в Сорбинівці, недалеко від Барашів»* (Рудницька, 2012, с. 229).

Архівні документи висвітлюють злочинну діяльність тих, хто добровільно прийшов на службу до каральних загонів гітлерівців та брав участь у масових розстрілах цивільного населення та військовополонених (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 39684. Т. 1.; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 2784. Т. 1; Ф. 6. Спр. 75085-ФП).

Уже восени 1941 р. поліцію долучили до проведення каральних антиєврейських акцій та масових розстрілів. За свідченням заступника начальника міської поліції Бердичева Павла Зелінського, а також місцевих поліцейських Петра Дворського і Василя Міщука, в серпні-вересні 1941 р. місцева поліція відповідала за

проведення облав на місцевих євреїв, конвоювала їх на місця розстрілу, здійснюючи їх охорону (Ковальчук, 2018, с. 231–232). За сумлінне виконання службових обов'язків учасники розстрілів отримували у власність речі вбитих ними людей. Їм дозволяли обходити помешкання вбитих, проводити погроми. Награбоване майно поліцейські реалізовували на місцевих базарах, серед родичів і знайомих (Куницький, 2013, с. 322).

Поліцейські села Сокиринці Вінницького району брали активну участь у примусовій відправці місцевої молоді до Німеччини, проводили арешти радянських активістів. Поліцай О. Бондар під час арешту Д.П. Верецької кричав: *«А, радянська, пам'ятаєш, як мої діти сиділи без кусня хліба через тебе, активістка!»* (Гула, 2008, с. 166).

22 січня 1944 р. відділом «Смерш» 18-ої армії було заарештовано в м. Бердичеві колишніх поліцаїв 109-го поліційного батальйону військ СС В. Суха (він же О. Панфілов), Р. Янгазитова (він же Р. Климчук), М. Клейфельда. Двоє перших дезертирували з Червоної армії ще в 1941 р., а Клейфельд, за національністю німець, але громадянин СРСР, у Червоній армії не служив. Усі троє брали участь у боротьбі проти партизанів, єврейського населення, під час допитів жорстоко знущалися над заарештованими, радянськими військовополоненими, грабували населення. В. Суха навіть було нагороджено медаллю за активну участь у «кампанії» з відправлення населення на роботу до Німеччини. Особливу жорстокість він проявляв до військовополонених (Шайкан, 2003, с. 67).

Висновки. Отже, участь місцевого населення Житомирсько-Вінницького регіону в діяльності створеної нацистськими окупантами системи допоміжної поліції необхідно розглядати як колабораціонізм. На відміну від співпраці з окупантом в економічній, культурно-освітній та інших сферах, робота в поліції вимагала від осіб жорсткого дотримання німецького окупаційного законодавства, участі у каральних та ліквідаційних акціях. Поліцаї ставали опорою «нового порядку». Їх жорстокість по відношенню до місцевого населення досить часто була вищою, ніж у нацистів. Крім того, поліцаї під час служби збагачувались за рахунок майна та цінностей постраждалих і місцевого люду. Вони забирали майно вбитих євреїв і ромів, місцевих комуністів і комсомольців, учасників підпільного руху, вселялись до їхніх квартир, збагачувались через хабарі та «презенти» місцевих. У сільській місцевості від волі очільника поліції залежало життя та добробут селян. Він міг звинуватити селянина або члена його сім'ї у співпраці з партизанами та підпіллям, відправити до Німеччини на примусові роботи, відібрати майно, а то і просто побити чи забити до смерті.

Список використаних джерел:

Архів СБУ в Житомирській області.

Боляновський, А. (2003). Українські збройні формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. 686 с.

Боляновський, А.В. (2013). Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). Львів: Вид-во Львівської політехніки. С. 880с.

Василевич, Б. (1973). Колаборанти. Про злочинну діяльність українських буржуазних націоналістів на окупованих територіях західних областей України 1942–1944 рр. *Жовтень.* № 4. С. 108–112.

Винокурова, Ф. (2010). Міжнаціональні взаємини на українсько-польському прикордонні в 1939–1944 роках: огляд документальних джерел фондів Державного архіву Вінницької області. *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*. Вип. 5.

Вронська, Т.В. (2013). Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України. *Український історичний журнал*. № 1. С. 92–105.

Галузевий державний архів СБУ.

Гончаренко, О. (2018). Особовий склад українських поліційних формувань рейхскомісаріату «Україна» в окупаційному повсякденні: жертви, обставини, патологічні кати чи ідейні супротивники режиму (1941–1944). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 22. С. 77–93.

Гула, С. (2008). Боротьба органів НКВС-НКДЮ УРСР з антирадянськими елементами у Вінницькій області у 1944–1945 рр. *З архівів ВУЧК-НКВД-КГБ*. № 1/49. С. 149–208.

Даниленко, С.Т. (1972). Дорогою ганьби та зради. Київ.

Дерейко, І. (2012). Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ: Ін-т історії України. 174 с.

Жилюк, В.М. (2008). Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: монографія. Рівне: Волинські обереги. 308 с.

Звягельське слово (Звягель). 26 березня 1942.

Іваненко, А. (2019). До питання кадрового забезпечення роботи юридичних установ рейхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан.* № 4(26) С. 96–105.

Іваненко, А.О. (2020). *Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат у системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри: монографія*. Чернігів: ПАТ «ПВК Десна», 486 с

Нове життя (Козятин). 11 березня 1942.

Зек, Б., (2013). Особовий склад української допоміжної поліції Луцька у 1941–1944 роках. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Вип. 9–10. С. 105–111.

Ковальчук, І.В. (2018). Формування місцевої допоміжної поліції і залучення її підрозділів до каральних операцій нацистських окупантів на території Житомирської області у 1941 році. *Інтермарум: історія, політика, культур.* № 5. С. 227–239.

Кононенко, В. (2018). Міжетнічні відносини українців та євреїв Поділля в умовах Голокосту. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вип. 26. С. 173–178.

Куницький, М. (2013). Організаційно-правові форми та методи пограбування єврейської власності на теренах рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія №6. Історичні науки.* Вип. 10. С. 317–325.

Лауэр Венди, (2007). «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941–1944). *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал.* Вип. 4. 2007. С. 31–60.

Рудницька, Н. (2012). Створення та діяльність поліції в роки окупаційного режиму на Житомирщині (1941–1944 рр.). *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція 9–10 листопада 2012 р.* С. 226–229.

Складні сторінки спільної історії: розповідаючи про Другу світову війну у Львові: Матеріали для гідів, 2018. Львів.

Стельникович, С.В. (2015). Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир: Вид. О.О. Євенок. 592 с.

Українське слово (Житомир). 3 серпня 1941.

Український голос (Луцьк). 1941. 23 жовтня. № 6.

Усач, А. (2018). Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження. *«Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти» (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту).* Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ. С. 41–49.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Центральний державний архів громадських об'єднань.

Шайкан, В.О. (2003). Злочинна діяльність українських колаборантів у роки Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. Вип. 7, ч. 1. С. 263–272.

Шайкан, В.О. (2005). Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни: Монографія. Кривий Ріг: Мінерал. 466 с.

References:

Arkhiv SBU v Zhytomyrskii oblasti. [in Ukrainian].

Bolianovskyi, A. (2003). Ukrainski zbroini formuvannia v zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939–1945) [Ukrainian armed formations in the German armed forces (1939–1945)]. Lviv: Lviv. nats. un-t im. I. Franka. 686 s. [in Ukrainian].

Bolianovskyi, A.V. (2013). Inozemni viiskovi formuvannia u Zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939–1945 rr.) [Foreign military formations in the German Armed Forces (1939-1945)]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniky. S. 880 s. [in Ukrainian].

Vasylevych, B. (1973). Kolaboranty. Pro zlochynnu diialnist ukrainskykh burzhuaznykh natsionalistiv na okupovanykh terytoriiakh zakhidnykh oblastei Ukrainy 1942–1944 rr. [Collaborators. On the criminal activities of Ukrainian bourgeois nationalists in the occupied territories of the western regions of Ukraine in 1942–1944]. Zhovten. № 4. S. 108–112. [in Ukrainian].

Vynokurova, F. (2010). Mizhnatsionalni vzaiemyny na ukrainsko-polskomu prykordonni v 1939–1944 rokakh: ohliad dokumentalnykh dzherel fondiv Derzhavnoho arkhivu Vinnytskoi oblasti [Interethnic relations on the Ukrainian-Polish

border in 1939–1944: a review of documentary sources from the funds of the State Archives of Vinnytsia Region]. *Problemy istorii Holokostu: naukovyi zhurnal*. Vyp. 5. [in Ukrainian].

Vronska, T.V. (2013). Tiurmy v natsystskii karalno-represyvnii systemi na okupovanii terytorii Ukrainy [Prisons in the Nazi punitive and repressive system in the occupied territory of Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. S. 92–105. [in Ukrainian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU. [in Ukrainian].

Honcharenko, O. (2018). Osobovyi sklad ukrainskykh politsiinykh formuvan reikhskomisariatu "Ukraine" v okupatsiinomu povsiakdenni: zhertvy, obstavyny, patolohichni katy chy ideini suprotyvnyky rezhymu (1941–1944) [The personnel of the Ukrainian police formations of the Reich Commissariat "Ukraine" in the occupation's everyday life: victims, circumstances, pathological executioners or ideological opponents of the regime (1941–1944)]. Viiskovo-istorychnyi merydian. *Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal*. Vyp. 22. S. 77–93.

Hula, S. (2008). Borotba orhaniv NKVS-NKDIu URSR z antyradianskymy elementamy u Vinnytskii oblasti u 1944–1945 rr. [The struggle of the NKVD-NKDU organs of the Ukrainian SSR against anti-Soviet elements in the Vinnytsia region in 1944–1945]. Z arkhiviv VUChK-NKVD-KHB. № 1/49. S. 149–208. [in Ukrainian].

Danylenko, S.T. (1972). Dorohoiu hanby ta zrady. Kyiv [On the road of shame and betrayal]. [in Ukrainian].

Dereiko, I. (2012). Mistsevi formuvannia nimetskoi armii ta politsii u Raikhskomisariati "Ukraine" (1941–1944 roky) [Local formations of the German army and police in the Reichskommissariat "Ukraine" (1941–1944)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy. 174 s. [in Ukrainian].

Zhyliuk, V.M. (2008). Diialnist OUN ta UPA na Zhytomyrshchyni u 1941–1955 rr.: monohrafiia [Activities of the OUN and UPA in the Zhytomyr region in 1941-1955: monograph]. Rivne: Volynski oberehy. 308 s. [in Ukrainian].

Zviahelske slovo (Zviahel). 26 bereznia 1942. [in Ukrainian].

Ivanenko, A. (2019). Do pytannia kadrovoho zabezpechennia roboty yurydychnykh ustanov reikhskomisariatu "Ukraine" ta viiskovoi zony okupatsii (1941–1944 rr.) [On the issue of staffing the legal institutions of the Reich Commissariat "Ukraine" and the military zone of occupation (1941–1944)]. *Viiskovo-istorychnyi merydian*. № 4(26) S. 96–105. [in Ukrainian].

Ivanenko, A.O., (2020). Mistsevi sudovi ustanovy, advokatura ta notariat u systemi okupatsiinoho aparatu vlady Raikhskomisariatu "Ukraine" ta viiskovoi zony okupatsii (1941–1944 rr.): sotsialno-pravovi vymiry: monohrafiia [Local judicial institutions, the legal profession and notary public in the system of the occupation apparatus of the Reich Commissariat "Ukraine" and the military zone of occupation (1941–1944): socio-legal dimensions: monograph]. Chernihiv: PAT "PVK Desna", 486 s. [in Ukrainian].

Nove zhyttia (Koziatyn). 11 bereznia 1942. [in Ukrainian].

Zek, B. (2013). Osobovyi sklad ukrainskoi dopomizhnoi politsii Lutska u 1941–1944 rokakh [Personnel of the Ukrainian Auxiliary Police of Lutsk in 1941–1944*]. Istorychni studii Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. Vyp. 9–10. S. 105–111. [in Ukrainian].

Kovalchuk, I.V. (2018). Formuvannia mistsevoi dopomizhnoi politsii i zaluchennia yii pidrozdiliv do karalnykh operatsii natsystskykh okupantiv na terytorii Zhytomyrskoi oblasti u 1941 rotsi [Formation of the local auxiliary police and involvement of its units in the punitive operations of the Nazi occupiers in the Zhytomyr region in 1941]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultur*. № 5. S. 227–239. [in Ukrainian].

Kononenko, V., (2018). Mizhetnichni vidnosyny ukraintsiv ta yevreiv Podillia v umovakh Holokostu [Interethnic relations between Ukrainians and Jews of Podolia in the context of the Holocaust]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Seriia: Istoriia. Vyp. 26. S. 173–178. [in Ukrainian].

Kunytskyi, M. (2013). Orhanizatsiino-pravovi formy ta metody pohrabuvannia yevreiskoi vlasnosti na terenakh reikhskomisariatu "Ukraine" (1941–1944 rr.) [Organizational and legal forms and methods of plundering Jewish property in the territories of the Reich Commissariat "Ukraine" (1941–1944)]. *Naukovyi chasopys NPU im. M.P. Drahomanova*. Seriia № 6. Istorychni nauky. Vyp. 10. S. 317–325. [in Ukrainian].

Lauer Vendy, (2007). "Operezhaiushchee podchynenye" y osushchestvlenye natsystamy Kholokosta v Ukrayne: vzaymodeistvye tsentralnykh y mestnykh vlastei v heneralnom okruhe Zhytomyr (1941–1944) ["Advance Subordination" and the Nazi Implementation of the Holocaust in Ukraine: Interaction between Central and Local Authorities in the Zhitomir General District (1941–1944)]. *Problemy istorii Holokostu: naukovyi zhurnal*. Vyp. 4. 2007. S. 31–60. [in Ukrainian].

Rudnytska, N. (2012). Stvorennia ta diialnist politsii v roky okupatsiinoho rezhymu na Zhytomyrshchyni (1941–1944 rr.) [The creation and activities of the police during the years of the occupation regime in the Zhytomyr region (1941–1944)]. V Volynska mizhnarodna istoryko-kraieznavcha konferentsiia 9–10 lystopada 2012 r. S. 226–229. [in Ukrainian].

Skladni storinky spilnoi istorii: rozpovidaiuchy pro Druhu svitovu viinu u Lvovi: Materialy dlia hidiv [Complex pages of shared history: telling about World War II in Lviv: Materials for guides], 2018. Lviv. [in Ukrainian].

Stelnykovych, S.V. (2015). Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Zhytomyr-Vinnytsia region under Nazi occupation (1941–1944)]. Zhytomyr: Vyd. O.O. Yevenok. 592 s. [in Ukrainian].

Ukrainske slovo (Zhytomyr). 3 serpnia 1941. [in Ukrainian].

Ukrainskyi holos (Lutsk). 1941. 23 zhovtnia. № 6. [in Ukrainian].

Usach, A. (2018). Mistsevi kolaboranty ta Holokost v Ukraini: perspektyvy i vyklyky doslidzhennia [Local collaborators and the Holocaust in Ukraine: prospects and challenges of research]. "Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: naukovi ta osvitni aspekty" (Vybrani dopovidi IX i X kruhlykh stoliv do Mizhnarodnoho dnia pamiati zhertv Holokostu). Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu; KVITs. S. 41–49.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan. [in Ukrainian].

Shaikan, V.O. (2003). Zlochynna diialnist ukrainskykh kolaborantiv u roky Druhoi svitovoi viiny [Criminal activities of Ukrainian collaborators during World War II]. Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. statei. Vyp. 7, ch. 1. S. 263–272. [in Ukrainian].

Shaikan, V.O. (2005). Kolaboratsionizm na terytorii reikhskomisariatu "Ukraine" ta viiskovoi zony v period Druhoi svitovoi viiny: monohrafiia [Collaborationism in the Territory of the Reich Commissariat "Ukraine" and the Military Zone during World War II: Monograph]. Kryvyi Rih: Mineral. 466 s. [in Ukrainian].